

У координатах мови : зб. наук. праць на пошану проф. Лідії Коць-Григорчук. – Львів : Паіс, 2016. – С. 463–472

УДК 811.161.2'42(076.1)

ЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ ТЕКСТУ ЯК ШЛЯХ ДО ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ЧИТАННЯ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Тетяна Должикова

*ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”, доцент
кафедри української мови; 92703, площа Гоголя, 1, м. Старобільськ, Луганська обл., Україна;
(066) 31 35 805; електронна пошта: filologtd@mail.ru*

Анотація: метою розвідки є визначення шляхів і методик сприйняття й декодування художньої мови, а також з'ясування ролі навчального курсу „Лінгвістичний аналіз тексту” як одного зі способів популяризації читання художньої літератури. Особливу увагу зацентовано на інтерпретації поетичних творів, розуміння яких ускладнене відсутністю фактуальної інформації, неможливістю точно перекласти образну систему в систему понять, спроектувати її на власний життєвий досвід. Важливого значення в сприйнятті й розумінні поетичних рядків набуває вертикальний контекст – рівень загального розвитку або спеціальної підготовки, на наявність яких в адресата розраховував автор. Такі фонові знання полегшують декодування імпліцитної концептуальної інформації, закладеної письменником у поетичний твір. Одиниці мови можуть породжувати асоціативні конотативні значення, на цьому базується змістово-підтекстова інформація, а також приращення смислу. Підтекст – явище когнітивне, це код свідомості, що, як правило, веде до приращення знання в читача. Він має матеріальне втілення у вигляді мовних „сигналів” – „напружених” ділянок тексту: тропів, алюзій, лексичних повторів, які змінюють семантику слова, поетичної фразеології та ін., – що приводять у дію механізм пам'яті, викликають у читача намагання співвіднести думки автора з власним життєвим досвідом і сприяють новому розумінню сказаного. Саме лінгвістичний аналіз тексту допомагає глибше зрозуміти новаторське ставлення творця до елементів мовної системи, самостійно мотивувати використання різноманітних мовних явищ (у тому числі й ненормативних), необхідних для створення образу.

Ключові слова: лінгвістичний аналіз тексту, художній текст, антропоцентризм, мовна особистість, змістово-концептуальна інформація, підтекст, приращення смислу, вертикальний контекст.

Психологи й неврологи Ліверпульського університету після проведення експерименту з доволі представницькою кількістю добровольців дійшли висновку, що читання якісної художньої літератури, текстів зі складними метафорами й синтаксисом

стимулює мозкову діяльність, провокує більш потужну й довготривалу роботу мозку. Окрім того, було з'ясовано, що читання поезії особливо активізує праву півкулю, у якій зберігається автобіографічна пам'ять, що допомагає читачеві інтерпретувати особистий досвід крізь призму прочитаного. „Дослідження демонструють, що література здатна відкривати нові горизонти свідомості, формувати думки, їх зв'язки й у молоді, і у людей старшого віку”, – стверджує професор англійської літератури Філіпп Девіс [4].

На жаль, художню книгу в сучасному житті, особливо молодого покоління, усе активніше витісняє інтернет, роль якого, безперечно, не можна недооцінювати, та все ж відомості про автора й короткий переказ сюжету літературної новинки не замінить її прочитання. Мало читають не лише пересічні громадяни нашої країни, а й ті, для кого обізнаність зі світовим і вітчизняним літературними процесами є частиною фахової підготовки.

У розпорядженні Кабінету Міністрів України № 111 від 24 лютого 2016 року було схвалено концепцію державної політики щодо розвитку національної видавничої справи та популяризації читання до 2020 року.

Концепцію заплановано реалізувати шляхом розробки механізму проведення систематичних досліджень стану українського видавничого ринку й рівня популярності читання в суспільстві; популяризації української видавничої продукції в ЗМІ; розміщення зовнішньої реклами української видавничої продукції; збільшення обсягів випуску видавничої продукції. Реалізація концепції повинна сприяти зменшенню не менш ніж в 2 рази до 2020 року кількості громадян, які протягом року не прочитали жодної книги.

Неабияку роль у популяризації сучасної української художньої книги вбачаємо, перш за все, у заохоченні до читання студентів-філологів, які мають самі „закохатися” в літературу й у майбутньому прищеплювати любов до читання своїм учням. Надзвичайно важливу роль у цьому відіграє навчальний процес загалом і вивчення курсу „Лінгвістичний аналіз тексту” зокрема. Він має особливе значення для професійної підготовки вчителя-філолога, редактора, журналіста.

Метою нашої розвідки є визначення шляхів і методик сприйняття й декодування художнього тексту, визначення ролі лінгвістичного аналізу як складової частини комплексного дослідження мови художнього твору, його інтерпретації, що передбачає такі етапи роботи над художнім твором: 1) вивчення позатекстових чинників, що формують світогляд письменника, а відтак – модель світу митця, відображену в мові художнього твору через усі рівні; 2) дослідження мовних засобів реалізації художнього світу письменника, його мовомислення.

Активно використовувана методика рівневого аналізу тексту спрямована на визначення ідейного задуму, співвідносного з концептуальною інформацією, крізь характеристику вживаних автором мовних засобів, але, окрім того, що студент має побачити ці засоби, він повинен уміти їх інтерпретувати. Завдання, яке ми ставимо перед студентською аудиторією влучно розкривають рядки з роману Наталки Сняданко „Гербарій коханців”: „Йї (головній героїні Ірині – Т.Д.) щоразу здавалося чудом те, як звичайні поєднання букв в одному тексті раптом перетворюються на поезію чи прозу, а в іншому так і залишаються інформативними або не дуже буквосполученнями. Газети, журнали чи нехудожні видання не дуже її цікавили, адже у них поміж рядками не ховалася магічна субстанція, яка перетворювала їх на щось більше, ніж просто речення. А відчувати, як ритм якоїсь прози проникає йї, здається, під шкіру, як вона вбирає в себе тонкі і химерні побудови метафор, описів і карколомні конструкції сюжетних ходів – усе це заворожувало її і примушувало знову і знову шукати таємничий рецепт, який перетворює звичайні речення на художній текст” [7 : 164].

З другої половини ХХ ст. і до сьогодні проблеми лінгвістичного аналізу тексту, зокрема художнього, не втрачають своєї актуальності. Текст перебував у центрі уваги В. Виноградова, Г. Винокура, Ю. Лотмана, Є. Куриловича, О. Потебні, Л. Щерби та ін. Так, О. Потебня наголошував на тому, що естетико-стилістичний аналіз художніх творів є першим шаблем загального вивчення літературної мови [5]. Л. Булаховський стверджував, що мовні портрети окремих письменників, їхня індивідуально-художня манера письма влітається в мовний контекст усєї епохи. Мовна своєрідність того чи того автора зумовлена не лише рівнем розвитку літературної мови, а й певною жанрово-мовною своєрідністю, соціально-мовними смаками. На думку вченого, вирішальна роль у створенні художнього образу, зокрема ідейно-образного цілого, яким є художній твір, належить мові [1 : 37].

Останнім часом мовознавці все активніше застосовують у дослідженні художнього тексту антропоцентричний підхід, звертаються до людського чинника, уводять у парадигму лінгвістики мовну особистість як рівноправний об’єкт дослідження, така концептуальна позиція дозволяє інтегрувати розрізнені й відносно самостійні особливості мови.

Існують різні підходи до реконструкції мовної особистості, одним з яких є метод дослідження мови художньої літератури.

Проблему осягнення мовної особистості в контексті стилістики тексту порушив академік В. Виноградов. Досліджуючи мову художньої літератури в усій її складності й різноманітності, він бачив в індивідуальній мовній структурі елементарний рівень, елементарну клітину, відправний момент у вивченні цього неосяжного цілого. У теоретичних і конкретно-історичних працях усе частіше повторюється думка, що світогляд письменника зовсім не обмежується його поглядами, висловленими у прямій публіцистичній

формі. Він відбивається і в його художніх творах. І оскільки образне мислення в художника переважає, то саме художня творчість найповніше розкриває ідейні та естетичні позиції письменника, його світогляд [8 : 18]. Отже, мовна особистість письменника відображається й у мові його творів: „...якщо підніматися від зовнішніх граматичних форм мови до більш внутрішніх („ідеологічних”) і до більш складних конструктивних форм слів та їх сполучень; якщо визнати, що не тільки елементи мовлення, але й композиційні прийоми їх сполучень, пов’язані з особливостями словесного мислення, є суттєвими ознаками мовних об’єднань, то структура літературної мови постає в більш складному вигляді...” [2 : 62].

За наявності курсу „Лінгвістичний аналіз тексту” в навчальних планах філологічних спеціальностей, значної кількості наукових і навчальних видань, присвячених вивченню текстів і їх інтерпретації, ми все ж спостерігаємо певне зниження інтересу до читання і класики, і особливо творів сучасних авторів. Цілком імовірно, що „нелюбов” до літератури зумовлена її нерозумінням, невмінням декодувати приховану авторську концепцію, читати між рядками й проектувати на власний життєвий досвід, а інколи читачеві елементарно бракує фонових знань, вертикального контексту, під яким розуміють той рівень загального розвитку або спеціальної підготовки, на наявність якого в адресата розраховував автор. За відсутності такого рівня контакт, комунікативний акт не відбувається. Наприклад, для з’ясування змісту лінгвістичної мініатюри Л. Костенко:

Марнували літечко, марнували.

А тепер осінні вже карнавали.

Душа задивиться в туман і марить обрисами літа.

Чи, може, це приснилось нам

купання в річці Геракліта?

необхідно мати фонові знання про давньогрецького філософа, прихильника ідеї безперервної зміни життя Геракліта, якому належить крилата фраза „В одну річку не можна ввійти двічі”.

Як відомо, аналіз художнього твору обмежений можливістю найповніше оволодіти комплексом ідей, реалізованих у його образній структурі. Ідейний зміст твору набуває свого виразу в образній системі, яка виступає як форма вираження ідейного змісту, а образ, своєю чергою, залежить від зовнішньої форми – художнього мовлення, що й організовує сприймання читача так, як цього прагне автор [3 : 10].

Визначити абсолютну естетичну вагу художнього твору, особливо поетичного, важко, бо неможливо перекласти точно його образну систему в систему понять. Невипадково відомий російський літературознавець та лінгвіст Б. Томашевський зазначає: „Тому й весело працювати над віршем, бо все в цій галузі є спірним”.

Через обмеженість, а то й відсутність у ліричних творах змістово-фактуальної інформації особливого значення набуває інтерпретація інформації концептуальної та підтекстової.

Змістово-концептуальна інформація повідомляє читачеві індивідуально-авторське розуміння явищ, їх причиново-наслідкових зв'язків, їх значущості в соціальному, економічному, політичному, культурному житті народу, тобто авторське осмислення, ставлення до зображуваного. Декодування такої інформації потребує серйозної мислинневої роботи. Часто сприймання авторського задуму ускладнене, вимагає певних зіставлень, проникнення в суть засобів образності.

Концептуальну інформацію в переважній більшості художніх текстів можна вивести лише з тканини всього твору, з характеру й співвідношення його компонентів, наприклад, у поезії Г. Чубач „Характер”:

*Допоки сонце не сідало –
І хвилі гралась на піску,
І я думками святкувала:
Перепливу через ріку!
А сіло сонце –
І туман
Накрили скошену долину,
Я розтривожилась думками:
Чи допливу до половини?
Бажання серця
Досвід студить.
Але думок не остудити:
Тоді, як плавати не буду,
То...
Буду берегом ходити!*

авторка переконує нас у тому, що характер людини має властивість змінюватися під впливом певних чинників, серед яких досить важливим є життєвий досвід.

Змістово-підтекстова інформація – прихована, вона базується на тому, що одиниці мови можуть породжувати асоціативні конотативні значення. Для формування такої інформації певну роль відіграють приращення смислу, що виникають у тексті. Підтекст і приращення смислу – це не одне й те саме: ці поняття близькі, але не тотожні.

Приращення смислу є спонтанним, а підтекст раніше планується автором тексту. Саме підтекст є одним з показників специфіки художнього тексту. Як і образ, він не може

бути сформований на основі поверхового рівня мовної тканини твору. Характеристика підтексту пов'язана з глибинною структурою тексту, з концептуальною інформацією, яка є основною для розуміння художнього смислу, але виражена імпліцитно. На перехрещенні тексту й підтексту формується художній образ. Саме синтез тексту й підтексту виявляє естетичні ознаки художнього твору. Так, у поезії І. Савича „Берізка на чужині” яскравим сигналом підтексту постає метафоризація (антропоморфізм):

*На чужині блукав я. Жарко. Парко.
Немов завмерли хвилі на ріці,
І навіть в темних тінях дендропарку
Схилялися прив'ялі стебельці.
Оливи. Пальми. Як їм любо й мило!
Усім єством п'ють спеку досхоchu,
А он берізка біла нахилила
Гілля донизу, мовби од плачу.
Вона про щось, печальне й тихе, мріє,
Щось рідне й давнє бачить у півсні...
Мабуть, тому кора їй не темніє,
Що не забула про деснянський сніг.*

Насправді в тексті йдеться про нелегку долю емігранта, який не може позбутися болісного почуття – ностальгії. Додатковими сигналами підтексту виступають назви екзотичних рослин (*оливи, пальми*), протиставлених характерній для нашого ландшафту *берізці*. Семантику словосполучення *деснянський сніг* допоможуть зрозуміти фонові знання про те, що батьківщиною автора поезії є Полтавщина.

Підтекст виникає в нашій свідомості як цілісна емоційно-смилова реакція на текст. З психічної точки зору підтекст – це „осяяння”, він відкриває для читача щось нове в „картині світу”. Феномен підтексту – доказ випереджальної ролі мислення по відношенню до мовлення. Підтекст – явище когнітивне, це код свідомості, веде, як правило, до прирошення знання в читача. Він не є категорією тексту, але зрозуміти його без скрупульозного аналізу мовної тканини твору неможливо. Звідси діалогічність відносин між текстом і підтекстом.

Підтекст не є „способом організації тексту” на противагу твердженню деяких дослідників, хоча він має матеріальне втілення у вигляді мовних „сигналів” – „напружених” ділянок тексту. До них відносять тропи, алюзії – відсилання до якогось факту (чи то історичного, чи то міфологічного, чи то літературного), лексичні повтори, що змінюють семантику слова, поетичну фразеологію, віршовий перенос, що веде до перерозподілу смислових акцентів, міжримові зв'язки, здатні формувати підтекстовий зміст, та ін.

„Сигнали” приводять у дію механізм пам’яті, викликають у читача намагання співвіднести думки автора з власним життєвим досвідом і сприяють новому розумінню сказаного [6 : 23].

Отже, підтекст виникає не просто у взаємодії слів, а у взаємодії слів, уключених у певні композиційні сегменти. Підтекст – робота мислення, безперервність якої підтримує й стимулює художня структура тексту.

Художній текст – це єдність змістово-стилістичної структури, „гармонія різноманіття”, підкореність усіх складників авторському задуму, їх мотивованість цим задумом.

Умберто Еко говорив: „Я завжди вважав, що хороша книга розумніша за свого автора. Вона може сказати про речі, про які автор навіть не знає”. Але сказати це вона може читачеві тільки в разі його бажання й готовності розширити діапазон сприйняття художньої мови. Стимулювати до цього читача може безпосереднє спілкування з автором, з іншими читачами й критиками. У пригоді тут може стати інтернет, соціальні мережі, саме вони дозволяють зазирнути в творчу лабораторію письменника, отримати відповіді на питання щодо змісту твору – вони виводять процес декодування в об’єктивну площину.

Сучасні автори мають свої інтернет-сторінки, ведуть блоги, через які можна не тільки познайомитися з літературними новинками, а й долучитися до їх обговорення. Роль викладача в цьому незаперечна, він має фахово підійти до вибору того, на чому варто зацентувати увагу студента, залучити його до цього процесу.

Як приклад хочу навести поезію Михайла Жайворона, опубліковану на Facebook, і не менш цікаву дискусію між автором і його читачкою, які можна використати під час навчального процесу в межах курсу „Лінгвістичний аналіз тексту”.

Ні зими, ані снігу – склювали птахи.

Ми пройшли перевірку на міцність.

Весняну іще треба пройти – на гріхи,

На любов, на спокусу і вірність.

Іще трохи – і вибухне повинню цвіт,

Вже щебече і тьохкає просинь.

У гніздечках сердець розселяється світ

Різнобарвний і різноголосий.

Відімкнули лелечі ключі горизонт,

Аж замуркали протуберанці.

Спалахнули веселки софітами сонць

У калюжах нових декорацій.

Захотілося волі – не тільки тепла,

Стільки зим у душі вона квітла!

Навіть квітка тендітна і зовсім мала

Крізь асфальт проростає до світла.

Читачка: *Вірш гарний, але протуберанці муркати не можуть.*

Михайло Жайворон: *А Ви не помічали, як березневі коти гріються на сонці і муркочуть? Коли дивитися проти світла, то цих дивних створінь не бачиш, а лише чуєш муркотіння – здається, ніби муркочуть протуберанці сонячних променів. Втім, це авторський поетичний образ, і його не завжди можна пояснити. Тож у мене вони муркочуть, а у Вас – ні. Кожен бачить світ по-своєму – у тому ми і цікаві. Дякую за теплий відгук!*

Такі віртуальні дискусії дозволяють читачеві налаштуватися з автором на одну хвилину, дають можливість відчутти себе учасником творчого процесу, а вивчення серед прийомів аналізу тексту стилістичного експерименту перестає бути абстрактним, а набуває цілком конкретного вияву.

Отже, лінгвістичний аналіз тексту допомагає глибше зрозуміти новаторське ставлення творця до елементів мовної системи, самостійно мотивувати використання різноманітних мовних явищ (у тому числі й ненормативних), необхідних для створення образу. Таке глибоке занурення в процес осмислення тексту наблизить читача до його розуміння й, безперечно, буде сприяти заохоченню до ознайомлення з літературною творчістю перш за все наших сучасників, яка, на жаль, не знаходить гідного поцінування серед студентської аудиторії.

Література

1. Булаховський Л.А. Слово наукове – слово поетичне / Л. А. Булаховський. // Мовознавство. – 1983. – №2.
2. Виноградов В.В. О художественной прозе / В. В. Виноградов. – М., Л. : Государственное издательство „Литература”, 1930. – 192 с.
3. Должикова Т. Лінгвістичний аналіз художнього тексту : навч. посіб. / Должикова Т. І., Терновська Т. П. – К. : Ленвіт, 2011. – 132 с.;
4. Подоскорский Н. Британские учёные : Художественные книги оказывают на мозг эффект реактивного ускорителя – [Електронний ресурс] / Николай Подоскорский. – Режим доступу : <http://philologist.livejournal.com/8406684.html>;
5. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А. А. Потебня. – М. : Искусство, 1985. – 302 с.;
6. Синельникова Л.Н. Лингвистический анализ художественного текста : метод. пособие. / Л. Н. Синельникова. – Луганск, 1992. – 79 с.;
7. Сняданко Н. Гербарій коханців / Наталка Сняданко ; передм. Ю. Іздрика. – Харків : Книжковий клуб „Клуб сімейного дозвілля”, 2011. – 272 с.;
8. Храпченко М.Б. Творча індивідуальність письменника і розвиток літератури / М. Б. Храпченко. – К. : Дніпро, 1976. – 376 с.

LINGUISTIC ANALYSIS OF THE TEXT AS A WAY TO POPULARISE THE READING OF IMAGINATIVE LITERATURE

Annotation: The objectives of the research are to determine the ways and methods of imaginative language perception and decoding, to clarify the role of the course "Linguistic analysis of the text" as a way to popularize the reading of imaginative literature. Particular attention is paid on poetry interpretation because its understanding is complicated by the lack of factual information and the inability to transform the system of images into the system of concepts, to project it to own life experience. Vertical context explains how to percept and understand the poetic line. Vertical context is the level of general development or of specific training, the author expects the recipient to have. Such background knowledge facilitates the decoding of implicit conceptual information the writer placed into the poetry. Linguistic units can generate the associative connotative meanings. The contextual information is based on this phenomenon. The subtext is the cognitive phenomenon; it is the code of consciousness that makes the readers to enlarge their knowledge. It is put into the form of language "signals" –the "intense" sections of text: tropes, allusions, lexical repetition that change the semantics of the word, poetic phraseology, etc. that starts the mechanism of memory, causing the reader to compare the author's opinion with their own life experience. The linguistic analysis in particular helps to understand the author's innovative attitude towards the elements of the language system; to use various linguistic phenomena (including obscene words) needed to create the image.

Keywords: linguistic analysis of text, literary text, anthropocentrism, linguistic identity, content and conceptual information, subtext, meaning increment, vertical context.